

SPOR OG MINNER

gjenstandssamlingen på Falstad gjennom 25 år

UTSTILLING PÅ FALSTADSENTERET
HØST/VINTER 2008

En samling av minner

Helt fra andre verdenskrigs slutt og avdukingen av det første monumentet i Falstadskogen i 1947 har Falstad vært i bruk som minnested. Men først tidlig på 1980-tallet ble det snakk om etablering av et eget museum hvor stedets historie skulle formidles til nye generasjoner. I 1983 satte ei museumsgruppe i gang med innsamling av gjenstander, som skulle danne grunnstammen i museets

minnesamling. Dette skjedde på initiativ fra Norsk Jugoslavisk Samband, som var blitt opprettet sommeren 1945 på grunnlag av vennskapsforhold mellom nordmenn og jugoslaviske krigsfanger.

“Hva skal vi med tingene når de ikke lenger er praktisk anvendelige? Da har vi dem til å huske med, til å tenke med, til å glede oss over for deres egen del...”
(Tingens tale)

2 Minnesamlingen skulle i utgangspunktet bestå av “bilder, tegninger, dagligdagse gjenstander fra fangeleiren, ting som fangene hadde laget”, og hensikten var å formidle forholdene i SS-leiren Falstad under andre verdenskrig. Her lå, og ligger fortsatt, samlingens hovedfokus. Men museet valgte tidlig å inkludere gjenstander med en mer generell tilknytning til andre verdenskrig. Også vennskapsgaver, som vitner om etterkrigstidas minner, og spesielt om forbindelsen mellom tidligere fanger og lokalbefolkning, ble tatt inn i samlingen. I senere år er innsamlingen mer konsentrert om stedet Falstad. I tillegg til krigshistorien har museet også tatt vare på gjenstander knyttet til hverdagslivet ved Falstad skolehjem og til tvangsarbeidsleiren for landssvikdømte.

Gjenstandene kan betraktes som spor fra de ulike historiske epokene. Her er både spor som bevisst er holdt i minne, og andre som har stått i fare for å bli glemt. Enkelte gjenstander knytter det seg helt spesielle historier til. Andre har en tåkelagt fortid. De fleste av gjenstandene kan også betraktes som minner, som enten er laget, forært og tatt vare på for ettertida, eller

som har fått sin form og sitt nåværende hjem i et forsøk på å bearbeide fortida.

Fangearbeid fra SS-leiren

Godt over halvparten av samlingen består av fangearbeider fra SS-leiren Falstad, laget som personlige minner for ettertida, som gaver til pårørende eller som takk til gode hjelpere. Disse gjenstandene har ofte en tydelig kopling til enkeltpersoner, og mange bærer fangers navn og fangenummer.

Fangearbeidene vitner om stor aktivitet i leirens ulike verksteder. Særlig mange gjenstander stammer fra keramikk-, treskjærer- og snekkerverkstedene, og omfatter både nyttegjenstander og gjenstander av mer dekorativ art. En særegen gruppe er utskårne treleker med fuglemotiv, som trolig er laget av russiske fanger i leiren. Også en rekke metallarbeider er såkalte “russerarbeid” som fangene ga lokale bygdefolk i bytte mot mat.

Produksjon av gjenstander var en måte å sysselsette fangene på, og ble også sett på som en mulig inntektskilde for leiren i krigsårene. Da keramikkverkstedet ble bygget i 1943-44 var det med tanke på å produsere medisinflasker og bruksgjenstander til de tyske kantinene.

Billedhugger Odd Hilt, som var fange på Falstad fra januar 1942 til januar 1943, skal ha produsert flere skulpturer på oppdrag fra gestaposjef Gerhard Flesch. Blant disse er kongehodet av Håkon V Magnusson, en kopi av en middelalderskulptur som vitner om tysk gotisk innflytelse på arbeidene ved Nidarosdomen. Flere kopier av dette hodet skal ha blitt sendt til Tyskland under krigen.

En bunad, et bord og en bit av en planke

Mens fangearbeidene gir et representativt og fyldig bilde av aktiviteten i leirens verksteder, framstår de øvrige gjenstands-

gruppene i større grad som et sett bruddstykker med til dels skjult meningsinnhold. For uinnvidde kan flere av disse gjenstandene virke underlige eller til og med malplasserte.

En særegen gjenstandsgruppe er de mange vennskapsgavene som vitner om sterke bånd mellom fanger og lokalbefolkning under andre verdenskrig. Lokalbefolkningen har bidratt til samlingen med gjenstander de har fått av fanger som takk for mat og annen hjelp under fangenskapet. Til vennskapsgavene hører også en bunad som har vært i Borghild Bjørgums eie. Hun bestyrte telefonsentralen på Ekne under krigen, og fungerte som bindeledd mellom mange av fangene og deres familier. Etter krigen gikk noen av fangene sammen og kjøpte bunaden til henne som uttrykk for sin takknemlighet.

Hverdagsgjenstander brukt i leiren i krigsårene er sjeldne innslag i samlingen. Disse har åpenbart lettere kommet på avveie enn fangearbeider med tydeligere forbindelse til enkeltfangers opphold. Det er lett å tenke seg at slike gjenstander er blitt tatt i bruk i nye sammenhenger, uten at noen har husket – eller villet huske – gjenstandens forbindelse til Falstad. Et eksempel på en slik gjenstand er et lite bord, som dukket opp på en auksjon i Skogn på 1980-tallet. Etter at det var solgt ble den nye eieren oppmerksom på flere påskrifter på bordets underside. Den lengste lyder: "Halvor Mjøen Kvikne satt på celle 9 på Falstad i 191 døgn, etter å ha sittet på Vollan i 38 døgn. Tross harde forhør ble bare jeg torturert men jeg greide tie slik at mil. orgen ikke ble opprullet".

I forbindelse med opprydding og reovering er det funnet gjenstander som det åpenbart knytter seg glemte historier til. Da den tidligere kommandantboligen i SS-leiren ble pusset opp for få år siden fant de nye eierne en plankebit med en rusten spiker og signaturen "Jan Jakbowski". Navnet viser seg å tilhøre en polakk som satt fanget i 1943-44. Hva

"Ved hjelp av ting skaper hver og en sin egen meningsborg, der noen av byggesteinene har særskilte betydninger, ofte skjulte for andre, men levende og viktige for dem som vet"

(Svåra saker)

Fangearbeid fra SS-leiren på Falstad, her utstilt i Falstad museum 1995-2004. Foto: Nils Torske

han gjorde i kommandantboligen, og hva som skjedde med ham etterpå vet vi ikke.

De andre falstadhistoriene

Ingen av de tre museumsutstillingene på Falstad (1985, 1995 og 2006) har formidlet kunnskap om de andre falstadhistoriene – Innherad tvangsarbeidsleir og skolehjems-epokene. Likevel er det i løpet av den siste tiårsperioden innlemmet flere gjenstander i samlingen som knytter seg til nettopp disse historiene. Enkelte av gjenstandene er funnet under opprydding og rehabilitering av bygningene, andre er gitt av tidligere fanger eller beboere i forbindelse med avgrensede dokumentasjonsprosjekter. Gavene vitner om at det også blant disse finnes mennesker med sterke minner knyttet til stedet Falstad.

Gjenstander fra tvangsarbeidsleiren etter krigen viser at det også i denne perioden var aktivitet i leirens verksteder, og at flere av fangene benyttet anledningen til å lage seg minner om oppholdet. Et lite antall malerier og snekkerarbeider er eksempler på slike.

Fra Falstad skolehjem i første halvdel av 1900-tallet og fra spesialskoletida etter 1950 er det for det meste bevart hverdags-gjenstander og skolemateriell. Flere møbler og bygningselementer fra disse epokene er fortsatt i bruk og inngår i Falstadsenterets interiør. I tillegg finnes noen få eksempler på elevarbeider, blant annet en smijernslampe, som skolehjemmet produserte for salg.

Fra 'åpent magasin' til konseptutstilling

Ved etableringen av Falstad Museum i 1983 ble gjenstander samlet inn med tanke på utstilling, og samtlige gjenstander som kom i museets besittelse ble stilt ut. Den første utstillinga som åpnet i 1985 kan derfor langt på vei karakteriseres som et åpent magasin.

Til frigjøringsjubileet i 1995 ble en ny utstilling satt sammen med hjelp fra scenograf Worm Winther. Også her hadde gjenstandene en vesentlig plass, men nå som virkemidler i en fortelling av lyd og bilder. Denne utstillinga hadde opplevelsen som sitt fremste mål, og gjenstandene skulle bidra til å sette betrakteren i stemning.

I dag har bare et fåtall av gjenstandene sin faste plassering i museumsutstillinga, hvor de er underlagt et utstillings-konsept eller overordna idé med vekt på det tekstlige. Her fungerer gjenstandene som illustrasjoner i historiefortellinga, og som kommentarer til teksten. Denne nye rollen er særlig tydelig der gjenstandene er plassert bak et gitter som hindrer betrakteren i å studere dem i detalj. Det uklare bildet av tingene kan leses som en parallell til måten vi opplever møtet med historien: selv når vi står overfor spor og levninger som konkret forbinder oss med fortida, forblir den sløret og ugjennomtrengelig.

“Museenes harde kjerne er samlingen av ting. Likevel kan vi si at museene ikke i første rekke samler på ting, men betydninger”

(Gjenstand og formidling, Bygningstradisjoner i grensetrakter)

Gjenstandssamlingen på Falstad vokser fremdeles og omfatter i dag ca 300 gjenstander. Disse anses fortsatt som viktige spor og kilder til kunnskap om stedet og historien, med stor verdi både for forskning, formidling og undervisning. Gjenstandene framstår som personlige minner og historiske vitnesbyrd, og er

innlemmet i museets samling for å ta del i fortellingen om stedets historie. Samtidig er de spor fra museets historie, idet de avspeiler hva folk gjennom tida har ment hører hjemme på et Falstad-museum.

I det gjenstander innlemmes i en museums-samling, er forbindelsen mellom dem og den opprinnelige konteksten på mange måter brutt, og museenes oppgave går framfor alt ut på å skape sammenhenger hvor gjenstandene gir mening. I utstillingen "Spor og minner" har vi ikke søkt å gjenskape den opprinnelige konteksten, men stiller gjenstandene fram som representanter for museumssamlingen på Falstad og dens historie. Ved å åpne deler av magasinet på ny og legge til rette for gjensyn med gjenstander som lenge har vært skjult for publikum, håper vi også at utstillingen vil frambringe private eller felles minner og assosiasjoner hos mange av de besøkende.

Arne Langås og
Ingeborg Hjorth

Arne Langås er kulturminneforvalter og har vært engasjert av Falstadsenteret.
Ingeborg Hjorth er kunsthistoriker og er ansatt som konservator ved Falstadsenteret.

Fangearbeid fra SS-leiren på Falstad, her utstilt i Falstad museum 1985-1994. Foto: ukj.

Gjenstandsmagasinet på Falstadsenteret.
Foto: Ingeborg Hjorth.

GJENSTANDSOVERSIKT

SPOR OG MINNER, INTRODUKSJON

1: Hylle med

dreid trekopp, brevkniv, fat med fangemotiv, askebeger, fat med falstadmotiv og to sigarettetuier. Gjenstandene er laget av fanger i SS-leiren Falstad.

KRIGENS FALSTAD

2: Maleri med motiv fra Ekne. Utsikt mot Hestøya. Malt av sovjetisk teatermaler som var fange i SS-leiren Falstad, trolig Sergei Grabowskij.

3: Hylle med

- treleke laget av sovjetisk fange i SS-leiren Falstad
- kopp gitt av falstadfange Carl M. Frøseth til hustruen Solveig Frøseth julen 1943
- spill som har tilhørt Einar Lund, fange på Vollan og Falstad i 1944
- brevkniv laget av fange i SS-leiren Falstad. Motivet på skaftet er en karikatur av Birger Meinhardt, fange på Falstad fra mai 1944 til freden
- skrin laget av sovjetisk fange i SS-leiren Falstad

4: Hylle med

- krukke laget i SS-leirens keramikkverksted.
- krukkeform til produksjon av keramikkrucker
- kopp laget av fange i SS-leiren Falstad. Monogrammet på undersiden er et produksjonsmerke for Falstad Pottery

5: Hylle med

- metalleske av en gammel aluminiumskasserolle. Regnes som et såkalt 'russerarbeid'
- sigarettmunnstykke laget av fange i SS-leiren Falstad
- metallring av en russisk mynt. Laget av den sovjetiske fangen Misja Moskin
- broderi brodert av Ragna Sødahl under fangenskap i SS-leiren Falstad
- bildeholder som falstadfange Leif Hallesby ga som minne til sin mor.

6: Kopi av middelalderskulptur fra Nidarosdomen, hugget av falstadfange Odd Hilt på oppdrag fra gestaposjef Gerhard Flesch. Hodet forestiller Håkon V Magnusson.

7: Hvit linduk, som ble heist i flaggstanga på gården Øver-Gustad 7. mai 1945, dagen før kapitulasjonen, som tegn til bygda om at nå var krigen slutt

8: Bord solgt på auksjon i Skogn på 1980-tallet. Ble gitt til museet da de nye eierne oppdaget sporene etter falstadfanger på undersiden

9: Hylle med

- Plankebit funnet under oppussing av den tidligere kommandantboligen i 2004. Signaturen tilhører Jan Jakbowski f. 1923 i Polen, fange på Falstad i 1943–1944
- Merke fra fangedrakt. Dette merket signaliserte at fangen var anklaget for spionasje
- Slåsshanske brukt av fangen Rolf Nevermo da han rømte fra Falstad i 1944
- Stengun fra alliert våpenslipp under 2. verdenskrig, gjenfunnet i Verdalsfjella på 1980-tallet
- Erstatningssåpe eller B-såpe fra krigsårene
- Heimavla trønderrøik

10: Matspann og krakk brukt i SS-leiren Falstad

VENNSKAPSGAVER

11: Hylle med

- Skrin som trolig var en gave fra den russiske fangen Misja Moskin til en av mange hjelpere i lokalbefolkningen, Ivar Augdal.
- Fat gitt i gave av fangen Mitar Radan til Liv Elisabeth Harstad, datter til skolehjemsbestyrer Harstad

- Mugge gitt som takkehilsen til Brynhild Harstad fra fangene i keramikkverkstedet 1944
- Veske til jugoslavisk folkedrakt, gitt til museet via Norsk Jugoslavisk Samband
- Sko etter serberen Ljuban Vuković, som gravde gravene før henrettelsene i Falstadskogen

12: Modell av "Serberhytta" ved Rødsjøen i Stjørna, laget av Johan Moan, Leksvik på begynnelsen av 1980-tallet.

13: Bunad gitt i takknemlighet til Borghild Bjørgum fra familien Gjørtz etter krigen. Foto av Borghild Bjørgum iført bunaden.

DE ANDRE HISTORIENE

14: Maleri av Andres By fra 1939. Motivet er bestyrerboligen på Falstad skolehjem og maleriet har vært i skolebestyrer Hans Harstads eie.

15:

- skolebøker og salmebok brukt ved Ekne offentlige skole
- sko trolig fra skomakerverkstedet på Falstad skolehjem
- kjøkkenhåndklær fra spesialskoletida merket 'Ekne offentlige barneskole'
- stempler fra Falstad skolehjem og Ekne offentlige skole

16: Monter med gjenstander laget av fange i Innherad tvangsarbeidsleir

17: Bilde med motiv fra gårdsrommet i Innherad tvangsarbeidsleir malt i 1945

NYTT I SAMLINGEN

18: Maleri med motiv fra Vollan fengsel

19: Hylle med

- metallskrin laget i 1944 av kjøpmann Ulrik Johan Olsen under fangenskapet på Falstad
- skrin trolig laget av sovjetisk krigsfange
- gjenstand laget av patron. Minne fra falstadfange Eilif Øybakken
- pipe laget av falstadfange Eilif Øybakken i 1944
- fat laget av fange i SS-leiren Falstad.
- skål laget av en hermetikkboks, gitt til falstadfange Kaare Hake Pettersen av medfanger på 50-årsdagen i 1945
- sponeske laget i 1944 av kjøpmann Ulrik Johan Olsen under fangenskapet på Falstad

20: Monter med

- bursdagsgratulasjon til Knut Kuløy gitt av medfanger i SS-leiren Falstad i 1943
- treseidel laget av fange i SS-leiren Falstad.
- kopp funnet i leiområdet våren 2008
- fat laget av fange i SS-leiren Falstad, gitt til samlingen etter presseoppslag om utstillingen 'Spor og minner'

UTSTILLINGENE 1985 OG 1995

21:

- figur som forestiller fangevokter i SS-leiren Falstad laget til den første utstillingen i 1985 av tidligere fange Johan Moan
- projeksjon av bilder og presseoppslag fra de to museumsutstillingene. Fotograf for bildene fra 1985-utstillingen er ikke bekreftet. Bildene fra 1995-utstillingen er tatt av Nils Torske og Marcel Lelienhof/tinagent.com.
- figur som forestiller fange fra SS-leiren laget til utstillingen i 1995 av scenograf Worm Winther.

SITATER:

- Tingenes Tale - innspill til museologi, av Anders Johansen m.fl. (red.), Bergen Museums Skrifter nr.12, Bergen 2002
- Bygningstradisjoner i grensetrakter, GJENSTAND OG FORMIDLING, av Ragnar Pedersen sjefskonservator Domkirkeodden Hamar, tilgjengelig på <http://www.grenstrakter.org/download.php?objectId=387> (lesedato 031008)
- Svåra saker, Sivén og Björklund, Nordiska Museets forlag Stockholm 2006

“Museenes harde kjerne er samlingen av ting. Likevel kan vi si at museene ikke i første rekke samler på ting, men betydninger“

(Fra Gjenstand og formidling,
Bygningstradisjoner i grensetrakter)

Utstillingen SPOR OG MINNER gir et glimt av bredden av gjenstander samlet gjennom 25 års museumsvirksomhet på Falstad, fra det første lokale initiativet ble tatt i 1983 fram til Falstadsenterets profesjonaliserte museumsarbeid i dag.

Falstadsenteret er et senter for forskning, undervisning og formidling av krigens fangehistorie og menneskerettigheter lokalisert i hovedbygningen i den tidligere tyske fangeleiren Falstad. Falstadsenterets permanente utstilling *'ansikt til ansikt'* åpnet høsten 2006. Jevnlige vises det også temporære utstillinger ved Falstadsenteret. SPOR OG MINNER vises ved Falstadsenteret høst og vinter 2008.

f a l s t a d